

کلام و جامعہ

(جلد دوم)

این اثر ترجمه‌ای است از:

Theologie und Gesellschaft
Josef van Ess

(Walter de Gruyter: 1992)

سرشناسه	فان اس، یوزف، ۱۹۳۴ - ۲۰۲۲ م.
عنوان و نام پدیدآور	Van Ess, Josef
مشخصات نشر	کلام و جامعه: در سده‌های دوم و سوم هجری تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام / مؤلف یوزف فان اس؛ مترجمان الهام حسینی بهشتی و سیدمحمدرضا بهشتی. ویراستار علمی سیدمحمدرضا بهشتی.
مشخصات ظاهری	قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۴۰۱.
یادداشت	ج. ۲ (۱۰۵۶ ص).
فروست	چاپ دوم، پاییز ۱۴۰۲
شابک	انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب؛ ۲۲۴.
عنوان اصلی	۰۵-۰-۷۹۶۷-۶۲۲-۹۷۸
عنوان دیگر	<i>Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra; : Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam</i>
موضوع	تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام.
موضوع	کلام -- تاریخ -- قرن ۱-۳ ق.
موضوع	Islamic theology -- History-- 7-9th century
شناسه افزوده	متکلمان. Muslim theologians
شناسه افزوده	حسینی بهشتی، الهام، ۱۳۵۹ -، مترجم.
شناسه افزوده	بهشتی، سیدمحمدرضا، ۱۳۳۷ -، ویراستار علمی و مترجم.
شناسه افزوده	دانشگاه ادیان و مذاهب.
شناسه افزوده	دانشگاه ادیان و مذاهب. معاونت پژوهشی.
رده بندی کنگره	۵۸ ک الف / ۸ / ۲۰۰ BP
رده بندی دیویی	۲۹۷ / ۴۹
شماره کتابشناسی ملی	۴۹۷۹۸۳۲

چاپ دوم

کلام و جامعه

در سده‌های دوم و سوم هجری
تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام

جلد دوم

یوزف فان اس

مترجمان: الهام حسینی بهشتی و سیدمحمد رضا بهشتی

ویراستار علمی: سیدمحمد رضا بهشتی

انشارات دانشگاه ادیان و مذاهب

معاونت پژوهش

۱۴۰۲

قم، پردیسان، روبه‌روی مسجد امام صادق (علیه‌السلام)، دانشگاه ادیان و مذاهب.

تلفن: ۰۲۵-۳۲۸۰۳۱۷۱ ، ۰۲۵-۳۲۸۰۲۶۱۰-۱۳

تلفکس مرکز پخش و فروش: ۰۲۵-۳۲۸۰۶۶۵۲

فروشگاه اینترنتی:

@Libadyan

@ketabsara_adyan

www.Adyanpub.com

کلام و جامعه (جلد دوم)

در سده‌های دوم و سوم هجری

تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام

- نویسنده: یوزف فان‌اس
- مترجمان: الهام حسینی بهشتی و سیدمحمدرضا بهشتی
- ویراستار علمی: سیدمحمدرضا بهشتی (عضو هیئت علمی دانشگاه تهران)
- ناشر: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- نوبت چاپ: دوم، پاییز ۱۴۰۲
- چاپ: مؤسسه بوستان کتاب
- طراح: مهدی محمدی شجاعی، شهرام بردبار
- شمارگان: ۵۰۰ نسخه
- مرجع قیمت: وب‌سایت رسمی انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۹۶۷-۰۵-۰

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فتوکپی، الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع و پیگرد قانونی دارد.

فهرست مطالب

درآمد.....	الف
فهرست اختصارات و آوانگاری.....	ج
۲.۲. بصره.....	۱
۱.۲.۲. «زندیقان».....	۶
۱.۱.۲.۲. بشّار بن بُرد.....	۸
۲.۱.۲.۲. صالح بن عبدالقدّوس.....	۲۱
۳.۱.۲.۲. سُمْنِيه.....	۲۸
۴.۱.۲.۲. ابن مقفّع.....	۳۲
۱.۴.۱.۲.۲. نوشته ابن مقفّع در ردّ اسلام.....	۴۱
۲.۴.۱.۲.۲. معارضات قرآن.....	۴۸
۵.۱.۲.۲. محیط بصره. «فیلسوفان طبیعت».....	۵۰
۲.۲.۲. حسن بصری و اخلاف فکری او.....	۵۷
۱.۲.۲.۲. قدریه.....	۷۰
۱.۱.۲.۲.۲. تصورات قدری در حدیث.....	۷۲
۲.۱.۲.۲.۲. محدثان قدری.....	۷۵
۱.۲.۱.۲.۲.۲. نسل بعد از حسن بصری.....	۷۶
۲.۲.۱.۲.۲.۲. نسل میانه.....	۸۴
۳.۲.۱.۲.۲.۲. شاگردان سعید بن ابی عروبه.....	۱۰۱
۴.۲.۱.۲.۲.۲. دیگر قدریان نیمه دوم سده دوم.....	۱۰۵
۳.۱.۲.۲.۲. اُسواری‌ها.....	۱۱۱

۱۲۰ ۲. ۲. ۲. ۱. ۴. قدریان در میان نحویان بصره
۱۲۴ ۲. ۲. ۲. ۲. قدریه و زهد
۱۲۷ ۲. ۲. ۲. ۱. معاصران جوان‌تر حسن بصری
۱۳۵ ۲. ۲. ۲. ۲. نسل بعد
۱۴۵ ۲. ۲. ۲. ۱. اهمیت عبّادان
۱۵۱ ۲. ۲. ۳. آرای خاص کلامی و فقهی در میان زُهّاد بصره
۱۵۴ ۲. ۲. ۱. بَکَریه
۱۶۸ ۲. ۲. ۴. زهد و عقلانیت
۱۷۳ ۲. ۳. فقها
۱۷۶ ۲. ۳. ۱. ماجرای اَیاس بن معاویه
۱۸۷ ۲. ۳. ۲. متون متقدّم نظری
۱۹۱ ۲. ۳. ۳. خبرگان و مشاوران حقوقی
۲۱۶ ۲. ۳. ۴. کُلُّ مجتهد مُصیب
۲۳۱ ۲. ۴. مرجئه در بصره. «غیلانیه»
۲۳۴ ۲. ۴. ۱. فضل رَقاشی
۲۴۴ ۲. ۴. ۲. اَبوشَمیر و مکتب او
۲۵۷ ۲. ۴. ۳. «جهمیه»
۲۶۱ ۲. ۵. اباضیه
۲۶۲ ۲. ۵. ۱. ماجرای عبدالله بن اباض
۲۶۶ ۲. ۵. ۲. شکل‌گیری جماعت اباضیه در بصره
۲۸۳ ۲. ۵. ۳. مسأله قَدَر
۲۸۹ ۲. ۵. ۴. نزاع بر سر تشبیه
۲۹۸ ۲. ۵. ۵. موضوعات مناقشه‌برانگیز دیگر
۳۰۲ ۲. ۵. ۶. محیط پیرامون نحلّه اباضیه
۳۱۵ ۲. ۵. ۷. رابطه میان گناه و ایمان
۳۲۵ ۲. ۵. ۸. پارساگرایی و وَرَع
۳۲۷ ۲. ۶. معتزله نخستین
۳۲۸ ۲. ۶. ۱. واصل بن عطاء

- ۳۳۰ ۲. ۲. ۶. ۱. ۱. تاریخ زندگی. تبار و پیشهٔ اصل
- ۳۳۸ ۲. ۲. ۶. ۱. ۲. اصل در مقام خطیب. حضور او در برابر عبدالله بن عمر بن عبدالعزیز
- ۳۴۴ ۲. ۲. ۶. ۱. ۳. اختلال گفتاری اصل
- ۳۴۸ ۲. ۲. ۶. ۱. ۴. روابط اصل با علویان در مدینه
- ۳۵۵ ۲. ۲. ۶. ۱. ۵. شخصیت اصل
- ۳۵۷ ۲. ۲. ۶. ۱. ۶. رابطهٔ اصل با عمرو بن عبید و حسن بصری
- ۳۶۵ ۲. ۲. ۶. ۱. ۷. آموزهٔ منزله بین المنزلتین
- ۳۷۵ ۲. ۲. ۶. ۱. ۷. ۱. گناه و توبه
- ۳۷۷ ۲. ۲. ۶. ۱. ۷. ۲. رابطهٔ اصل با خوارج و مرجئه
- ۳۸۰ ۲. ۲. ۶. ۱. ۸. دیدگاه‌های سیاسی اصل
- ۳۸۵ ۲. ۲. ۶. ۱. ۹. دیگر آموزه‌های اصل
- ۳۸۸ ۲. ۲. ۶. ۱. ۹. ۱. مسائل معرفت‌شناختی
- ۳۹۴ ۲. ۲. ۶. ۲. عمرو بن عبید
- ۳۹۵ ۲. ۲. ۶. ۱. ۲. اخباری در باب شرح حال
- ۴۰۱ ۲. ۲. ۶. ۲. ۲. تصمیم‌های سیاسی
- ۴۰۳ ۲. ۲. ۶. ۲. ۲. ۱. رابطه با منصور
- ۴۱۴ ۲. ۲. ۶. ۲. ۳. تصویری از شخصیت عمرو بن عبید
- ۴۱۸ ۲. ۲. ۶. ۲. ۴. رابطهٔ عمرو بن عبید با حسن بصری
- ۴۲۰ ۲. ۲. ۶. ۲. ۴. ۱. عمرو در مقام مفسر
- ۴۲۴ ۲. ۲. ۶. ۲. ۵. عمرو در مقام فقیه
- ۴۲۶ ۲. ۲. ۶. ۲. ۶. عمرو در مقام محدث
- ۴۳۱ ۲. ۲. ۶. ۲. ۷. علم کلام و سیاست
- ۴۳۷ ۲. ۲. ۶. ۳. نسل شاگردان
- ۴۳۷ ۲. ۲. ۶. ۳. ۱. حلقهٔ پیرامون اصل
- ۴۳۸ ۲. ۲. ۶. ۳. ۱. ۱. دُعَات
- ۴۴۶ ۲. ۲. ۶. ۳. ۲. دیگر شاگردان اصل
- ۴۵۳ ۲. ۲. ۶. ۳. ۲. حلقهٔ عمرو بن عبید
- ۴۵۳ ۲. ۲. ۶. ۳. ۲. ۱. فقها و محدثان

- ۴۶۲ ۲. ۲. ۳. ۶. ۲. ۲. «معتزلیان» شرکت کننده در قیام سال ۱۴۵ هجری
- ۴۷۴ ۲. ۲. ۶. ۴. خاستگاه نام معتزله
- ۴۸۴ ۲. ۲. ۷. واکنش حدیث گرایان
- ۴۸۴ ۲. ۲. ۷. ۱. مخالفان عمرو بن عبید
- ۴۸۶ ۲. ۲. ۷. ۱. ۱. ایوب سختیانی
- ۴۹۹ ۲. ۲. ۷. ۱. ۲. یونس بن عبید
- ۵۰۳ ۲. ۲. ۷. ۱. ۳. عبدالله بن عون
- ۵۲۰ ۲. ۲. ۷. ۱. ۴. سلیمان تیمی
- ۵۲۵ ۲. ۲. ۷. ۱. ۵. أبو عمرو بن علاء
- ۵۳۲ ۲. ۲. ۷. ۲. نسل پس از عمرو بن عبید
- ۵۴۱ ۲. ۲. ۸. معتزله بصره در نیمه دوم سده دوم هجری
- ۵۴۲ ۲. ۲. ۸. ۱. صفوان أنصاری
- ۵۴۴ ۲. ۲. ۸. ۱. ۱. چهره معتزله نخستین در قصیده صفوان
- ۵۴۹ ۲. ۲. ۸. ۲. اصل امر به معروف و نهی از منکر
- ۵۵۴ ۲. ۲. ۸. ۲. ۱. ماجرای محتد بن مُناذر
- ۵۵۸ ۲. ۲. ۸. ۳. جایگاه معتزله در بصره پس از سال ۱۴۵
- ۵۶۰ ۲. ۲. ۸. ۴. شکل گیری کلام و فقه
- ۵۶۳ ۲. ۲. ۸. ۴. ۱. أصمّ
- ۵۶۶ ۲. ۲. ۸. ۴. ۱. ۱. «هستی شناسی» أصمّ
- ۵۷۱ ۲. ۲. ۸. ۴. ۱. ۲. تفسیر قرآن أصمّ
- ۵۷۸ ۲. ۲. ۸. ۴. ۱. ۳. اجماع مسلمانان
- ۵۸۰ ۲. ۲. ۸. ۴. ۱. ۳. ۱. اجماع و نظریه سیاسی
- ۵۸۷ ۲. ۲. ۸. ۴. ۱. ۴. ۱. أصمّ در مقام فقیه
- ۵۹۳ ۲. ۲. ۸. ۴. ۲. ابن غلبه
- ۵۹۸ ۲. ۲. ۸. ۴. ۳. دیگر معتزلیان بصره
- ۶۰۱ ۲. ۲. ۹. شیعیان بصره
- ۶۰۹ ۲. ۳. واسط
- ۶۲۳ ۲. ۴. جزیره

۶۲۷ ۲. ۴. ۱. حرّان
۶۲۸ ۲. ۴. ۱. ۱. صابئی‌ها
۶۳۸ ۲. ۴. ۱. ۲. حرّان و کلام اسلامی
۶۵۲ ۲. ۴. ۲. دیار ربیعہ
۶۵۲ ۲. ۴. ۲. ۱. خوارج
۶۶۱ ۲. ۴. ۲. ۲. موصل
۶۶۵ ۲. ۴. ۲. ۳. نُصیبین
۶۶۸ ۲. ۴. ۳. رَقَّه
۶۷۰ ۲. ۴. ۳. ۱. سلیمان رَقّی
۶۸۸ ۲. ۴. ۳. ۲. غُلّات شیعه
۶۹۱ ۳. ایران
۶۹۱ ۳. ۰. ملاحظات مقدماتی کلی
۶۹۳ ۳. ۱. شرق ایران
۶۹۷ ۳. ۱. ۱. ۱. جهم بن صفوان
۷۱۵ ۳. ۱. ۱. ۱. ۱. رابطهٔ میان جهم و جهمیه
۷۱۷ ۳. ۱. ۲. شهرها
۷۱۷ ۳. ۱. ۲. ۱. بلخ
۷۱۸ ۳. ۱. ۲. ۱. ۱. تفسیر قرآن
۷۱۹ ۳. ۱. ۲. ۱. ۱. ۱. مُقاتل بن حِیان
۷۲۸ ۳. ۱. ۲. ۱. ۲. ۱. ۲. مُقاتل بن سلیمان
۷۴۵ ۳. ۱. ۲. ۱. ۱. ۲. ۱. ۱. آرای کلامی مُقاتل
۷۵۰ ۳. ۱. ۲. ۱. ۲. ۱. ۲. عمر بن صُبح و رفع یدّین
۷۵۳ ۳. ۱. ۲. ۱. ۳. مرجئیان و حنفیان
۷۶۷ ۳. ۱. ۲. ۱. ۴. سرآغازهای عرفان در شرق ایران
۷۷۱ ۳. ۱. ۲. ۲. مرو
۷۸۵ ۳. ۱. ۲. ۳. ترمذ
۷۸۹ ۳. ۱. ۲. ۴. سمرقند
۷۹۹ ۳. ۱. ۲. ۵. هرات

۳. ۱. ۳. سیستان ۸۰۵
۳. ۱. ۳. خوارج ۸۰۶
۳. ۱. ۳. قیام حمزه بن آذرک ۸۲۳
۳. ۱. ۳. گروه‌های غیر خوارج ۸۲۹
۳. ۱. ۴. بخش غربی ولایت خراسان ۸۳۱
۳. ۱. ۴. خوارج خراسان ۸۳۱
۳. ۱. ۴. ۱. بیهسیه ۸۳۶
۳. ۱. ۴. ۱. ۱. ۱. ۴. ۱. ۳. یمان بن رئاب ۸۴۳
۳. ۱. ۴. ۱. ۲. اباضیه ۸۴۵
۳. ۱. ۴. ۲. نیشابور ۸۵۰
۲. ۲. مرکز و جنوب ایران ۸۵۹
۳. ۲. ۱. خوارج ۸۶۰
۳. ۲. ۱. ۱. ۱. ۲. ۱. ۳. قیام أبو عیسی اصفهانی ۸۶۳
۳. ۲. ۱. ۲. خوارج متأخر ۸۶۹
۳. ۲. ۲. عبدالله بن معاویه ۸۷۸
۳. ۲. ۳. شهرها ۸۸۱
۳. ۲. ۳. ۱. ۳. ۲. ۳. اصفهان ۸۸۱
۳. ۲. ۳. ۲. ۳. قم ۸۸۶
۳. ۲. ۳. ۳. ۳. ۲. ۳. همدان ۸۸۸
۳. ۲. ۳. ۴. ۳. ۲. ۳. ری ۸۹۰
۴. شبه جزیره عربی ۸۹۹
۴. ۱. حجاز ۹۰۰
۴. ۱. ۱. ۴. مکه ۹۰۰
۴. ۱. ۱. ۴. ۱. ۱. ۴. قدریان ۹۰۴
۴. ۱. ۱. ۴. ۲. ۱. ۴. خوارج ۹۲۱
۴. ۱. ۱. ۴. ۱. ۲. ۱. ۴. اباضیان ۹۲۳
۴. ۱. ۱. ۴. ۳. ۱. ۴. مرجئیان ۹۲۷
۴. ۱. ۱. ۴. ۴. شیعیان ۹۳۳

- ۹۳۴ ۱. ۱. ۲. مدینه
- ۹۳۷ ۱. ۲. ۱. ۴. خوارج
- ۹۴۰ ۱. ۲. ۲. ۴. مرجئه
- ۹۴۱ ۱. ۲. ۳. قدریان
- ۹۵۳ ۱. ۲. ۳. ۴. قیام نفس زکیه
- ۹۶۸ ۱. ۲. ۳. ۴. تحولات بعدی. مقاومت در برابر قدریه
- ۹۸۵ ۱. ۲. ۴. جهمیّه
- ۹۸۷ ۲. ۴. جنوب عربستان
- ۹۸۷ ۱. ۲. ۴. یمن
- ۹۹۲ ۱. ۱. ۲. ۴. قدریان
- ۹۹۶ ۱. ۲. ۴. سایر جریانها
- ۹۹۸ ۲. ۲. ۴. عُمان و حضرموت
- ۱۰۰۳ ۵. مصر
- ۱۰۰۷ ۵. ۰. ملاحظات مقدماتی کلی
- ۱۰۰۷ ۵. ۱. گرایشهای شیعی
- ۱۰۱۰ ۵. ۲. جریانهای مخالف. اباضیه
- ۱۰۱۵ ۵. ۳. علم کلام تلویحی. حدیث
- ۱۰۲۲ ۵. ۴. علم کلام صریح. کلام
- ۱۰۳۱ ۵. ۴. ۱. متکلمانی با جایگاهی مبهم

درآمد

جلد نخست برگردان فارسی مجموعه شش جلدی «کلام و جامعه در سده‌های دوم و سوم هجری»، اثر پروفیسور یوزف فان‌اس با استقبال خوانندگان فاضل و پژوهشگران فرهیخته‌ای روبه‌رو شد که برخی از آنها به دلیل آشنایی اجمالی قبلی با این اثر با کسب اطلاع از پیشرفت کار ترجمه آن، ما را به پیگیری این کار سترگ ترغیب می‌کردند. در این فاصله، جلد نخست آن برای بار دوم در سال ۱۴۰۰ به زیور طبع آراسته شده است. در برگردان جلد دوم به دلیل مشکلاتی که این بار در کار ترجمه متن پایه پیش آمد، ناگزیر به ترجمه مجدد این متن شدیم.

از همکاری پیگیرانه سرکار خانم الهام حسینی بهشتی در ترجمه ۳۰۰ صفحه از این جلد و بازنویسی آن برخوردار بوده‌ایم که جای تقدیر دارد. نگارنده این سطور نیز ضمن تطبیق چندباره و یکنواخت‌سازی متن، مابقی آن را به فارسی برگردانده است. در جریان تطبیق متن این بار اکثر ارجاعات آن با متون اصلی مورد استفاده مؤلف به دقت مطابقت داده شده که با توجه به کثرت فوق‌العاده این ارجاعات کاری بس طاقت‌فرسا بوده است؛ به‌ویژه آنکه پیدا کردن نسخه‌هایی که آقای فان‌اس به آنها استناد کرده است، در موارد بسیاری میسر نمی‌شد و به‌ناگزیر باید عبارات ذکر شده در متن را در نسخه‌هایی با چاپ دیگر بازیابی می‌کردیم.

مطابقت نهایی و ویرایش علمی این جلد به‌رغم وقفه کوتاهی که به دلیل ابتلای نگارنده این سطور به بیماری کرونا پیش آمد، طی ۷ ماه سرانجام به پایان رسید و اینک در اختیار خوانندگان محترم قرار می‌گیرد.

امید آنکه دو جلد بعد که با آنها متن اصلی کتاب (بدون ضمیمه‌های آمده در جلدهای پنجم و ششم) پایان می‌پذیرد، به دلیل آماده‌بودن متن پایه در فرصتی نه‌چندان طولانی منتشر گردد. در این میان، تذکرات و پیشنهادهای اصلاحی برخی از خوانندگان محقق را برای

بهبود کار در خصوص جلد اول دریافت کرده‌ایم که صمیمانه از آنها سپاسگزاری می‌کنیم. امید آنکه با انتشار این جلد نیز از عنایت خوانندگان ارجمند برخوردار گردیم و پیشنهادها، اصلاحات و نقدهای خود را از ما دریغ نفرمایند. در اینجا بار دیگر، از دانشگاه محترم ادیان و مذاهب به دلیل همراهی‌های صبورانه تشکر خود را ابراز می‌دارم.

لازم به ذکر است استاد محترم، جناب آقای دکتر حمیدرضا شریعتمداری پیش از اصلاح نهایی، متن این جلد را بازخوانی کرده و نکات و پیشنهادهایی را برای اصلاح متن داشته‌اند که از ایشان بسیار سپاسگزارم.

استاد محترم، جناب آقای دکتر محمد جاودان نیز بخش‌هایی از متن را بازخوانی کرده‌اند که در اصلاح آن مؤثر بوده است.

سرکار خانم زینب فرخنده‌زاده نیز این بار همچون جلد قبل، تایپ، تصحیح، صفحه‌آرایی و دیگر کارهای فنی را عهده‌دار بوده و با دقت به انجام رسانده‌اند که جای تقدیر فراوان دارد.

در اثنای آماده‌سازی جلد حاضر برای انتشار، مطلع شدیم که متأسفانه آقای پرفسور یوزف فان‌اس در تاریخ ۲۰ نوامبر ۲۰۲۱ مصادف با ۲۹ آبان ۱۴۰۰ در سن ۸۷ سالگی دار فانی را وداع گفته و به این مناسبت، در اروپا و به‌ویژه، آلمان نوشته‌ها و گفتارهایی در تجلیل او و کارهای سترگ پژوهشی‌اش از جانب اسلام‌شناسان و شرق‌شناسان منتشر شده است. روش کار فان‌اس و دقت و حوصله فراوان او و نیز سبک نگارش آثار متعددش بی‌تردید تأثیر ماندگاری بر نسل‌هایی از پژوهشگران گذاشته و خواهد گذاشت. جای خوشوقتی است که او در زمان حیاتش نسخه‌ای از برگردان فارسی این اثر را دریافت کرده و بر جلد نخست برگردان، مقدمه‌ای نگاشته که در همان جلد منعکس شده است.

امیدوارم به یاری خداوند با اتمام این کار، منبعی مهم برای پژوهشگران در حوزه کلام اسلامی در اختیار قرار گیرد و منشأ پژوهش‌های بعدی، نقدها و فراروی‌های علمی در این زمینه گردد.

سیدمحمدرضا حسینی بهشتی

تهران، مهرماه ۱۴۰۰

فهرست اختصارات و آوانگاری

CHAL	The Cambridge History of Arabic Literature
CHI	The Cambridge History of Iran
Conc.	Wensinck: <i>Concordance et Indices de la Tradition Musulmane</i>
DSB	Dictionary of Scientific Biography
EI ¹	Enzyklopädie des Islam
EI ²	Encyclopaedia of Islam, New Edition
EIran	Encyclopaedia Iranica
EJud	Encyclopaedia Judaica
ER	Encyclopedia of Religion
GAL	Brockelmann: <i>Geschichte der arabischen Litteratur</i>
GAP	Grundriß der arabischen Philologie
GAS	Sezgin: <i>Geschichte des arabischen Schrifttums</i>
GdQ	Nöldeke: <i>Geschichte des Qorāns</i>
LexMa	Lexikon des Mittelalters
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum
RCEA	Répertoire chronologique d'épigraphie arabe
WKAS	Wörterbuch der Klassischen Arabischen Sprache

آ	ā	د	d	ض	ḍ	ک	k
ء	ʾ	ب	b	ذ	ḏ	ط	t
ل	l	ت	t	ر	r	ظ	ẓ
م	m	ث	ṯ	ز	z	ع	ʿ
ن	n	ج	ǧ	س	s	غ	ǧ
و	w	او (کتیبه)	ū	ح	ḥ	ش	š
ف	f	ه	h	خ	ḫ	ص	ṣ
ق	q	ی	y	ای (کتیبه)	ī		

